

מנפת צוף וכל טעם

(מנפת צוף' - עיונים במורה הנבוכים)

מאת הרב יהונתן שמחה בלס

הוצאת כולל ירצון יהודה, פתח תקוה, תשס"ו, שני כרכים, 916 עמודים

ספרו של הרמב"ם "מורה הנבוכים" נחשב בצדק לשיא הפילוסופיה היהודית ולאחת מפסגות הפילוסופיה הדתית בעולם כולו.

דא עקא, שספר זה, מבוכתו לא קטנה. הרמב"ם סתם הרבה דברים, השאיר אותם מעורפלים ואף נראים כסותרים אלו את אלו, ורבה המבוכה. פרשנים רבים קמו לרמב"ם שניסו לפתור את תעלומת הספר. חלקם רק הוסיפו מבוקה ומבולקה למבוכה. רבים מהם פירשו את הרמב"ם על סמך דעותיהם הקדומות והעמיסו עליו רעיונות שלא העלה על דעתו. לצערנו, חוקרים לא מאמינים מרבים לעסוק בספר האמונה הגדול של היהדות יותר מאנשים מאמינים, ובכך יוצרים מעין נורמה מוסכמת המסלפת את כוונתו המקורית של הרמב"ם להעמיק את האמונה בישראל ובעולם. מרן הרב קוק כבר הצביע על סכנה זו והמריץ תלמידי חכמים להגות בספרות המחשבה בכלל ובספר זה בפרט.

הרב יהונתן בלס (ראש כולל ירצון יהודה' בפתח תקוה ורב היישוב נוה צוף, שעל שמו כונה גם הספר בשם 'מנפת צוף') הרים את הכפפה וניגש לחקור את הרמב"ם מתוך הרמב"ם עצמו. לרמב"ם, הנשר הגדול, היו שתי כנפיים ענקיות: כנף הלכתית וכנף פילוסופית. רק מי שידיו רב לו בשני תחומים אלו, ההלכה והאמונה, מסוגל לרדת לסוף דעתו של הרמב"ם. הרב יהונתן בלס הוא תלמיד חכם שידיו רב לו גם בהלכה וגם באמונה. אין ספק שלאדם כזה יש כלים מתאימים יותר לחקר הרמב"ם מאחרים, שיש בידם רק אחד מהכלים, וק"ו לאלו שאין בידם אף לא אחד משניהם¹.

א. מבנה הספר

ספרו של הרב בלס מחולק לשלושה חלקים מרכזיים.

1. זאת תורת האדם

החלק הראשון, הגדול בהיקפו ובעומקו, מוקדש לנושא העיקרי של ספר המורה, שהוא לדעת מחברנו - האדם. הפרק הראשון הפותח את ספר המורה עוסק במהות האדם ובהגדרת ה'צלם'. בהגדרה זו מונח לדעת מחברנו היסוד לכל הספר. הרמב"ם מגדיר את הצלם כחשיבה הרציונאלית המופשטת של האדם. בכך שונה האדם מהותית מכל בעלי החיים, וזאת היא מהותו ("צורתו")

1. חוקרים חיצוניים נוטים לומר שהרמב"ם בספרו ההלכתי סטה מדרכו בספרו הפילוסופי (בין היתר משיקולים טקטיים כביכול, כדי שציבור המאמינים ייתן בו אמון מלא). אולם מי שהוא בן בית בכל ספריו של הרמב"ם יודע עד כמה טחית ומגמתית היא השערה מפוקפקת זו.

של האדם. דרך החשיבה המופשטת נוצר הקשר בין הבורא לברואיו. האדם מסוגל להשיג בשכלו את האמת הא-להית. אמת זו מופשטת לחלוטין ואין לה שום הגדרה חומרית. והא-ל עם כל שונותו מהעולם החומרי מתגלה דרך השכל האנושי המופשט אל האדם, מצווה אותו ומשגיח עליו.

אם נשים לב, נראה כי יש כאן שני מישורים: הראשון הוא פוטנציאלי, הכישרון האנושי לחשוב חשיבה מופשטת. לא כל אדם מנצל את שכלו להוציאו מן הכוח אל הפועל ולהגיע באמצעותו אל מטרתו. המישור השני, שהוא העיקרי, הוא המישור האקטואלי (לצערנו אצל רוב בני אדם הוא אינו אקטואלי...). זהו כבר מישור א-להי. כאן נוצר הקשר עם הא-ל בציווי, בהתגלות ובהשגחה. על בסיס זה בונה הרב בלס את פרקי החלק הראשון של הספר העוסק בין היתר בתורת התארים הייחודית של הרמב"ם. רעיון מרכזי בחלק זה הוא הפסוק החותם את מורה הנבוכים: "כי אני ה' עושה חסד, משפט וצדקה בארץ, כי באלה חפצתי נאום ה'" (ירמיהו ט, כב-כג). בפסוק מוזכרות שלוש מידות: חסד, משפט וצדקה, והן שלושה פנים של החכמה הא-להית. על משמעותו העמוקה של רעיון זה נעמוד בהמשך.

2. טעמי המצוות

בחלק השני עוסק הספר בטעמיהן של כמה מצוות. כאן מתבררת אחדות הגותו של הרמב"ם בהלכה ובמחשבה. קיימת זיקה הדוקה בין טעמי המצוות במורה הנבוכים להגדרות ההלכתיות במשנה תורה. לדוגמא, מצוות השמיטה והיובל נועדו לממש את שלוש המידות: החסד, המשפט והצדקה בארץ ישראל. החסד הוא שפע היבול, המשפט הוא העמדת הבעלים על זכויותיהם המקוריות ("ושבתם איש אל אחוזתו...") והצדקה היא בהפקרת הפרות ("ואכלו אביוני עמך") ובהשמטת הכספים. והא בהא תליא: בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים. וכל או ניתצנו ביסני הם ביטוי לחכמה הא-להית אותה הגנו סיני.

3. קו"ל סתירות

בחלק השלישי מובאות (136! - במנין קו"ל) סתירות לכאורה בספר המורה, והמחבר מיישב אותן אחת לאחת. להלן נעמוד על דוגמא אחת.

ב. בין א-להי אברהם לאלוהי אריסטו

הרמב"ם נחשב על ידי החוקרים לאריסטוטלי. הוא מעיד על עצמו שבתחום הפילוסופי הוא הולך בדרכו של הפילוסוף היווני הגדול, שנחשב כאוטוריטה המדעית העליונה בעולם במשך קרוב לאלפיים שנה! (ולכן לפחות מבחינה טקטית סבר הרמב"ם שאין טעם לתקוף אותו חזיתית).

אולם הרמב"ם עצמו קובע שלא בכול הוא מקבל את סמכותו של אריסטו. לדעת מחברנו לא מדובר בהבדלים שוליים, אלא בהבדלים תהומיים בין אריסטו לבין הרמב"ם. בנושאים המהותיים היה הרמב"ם יהודי ולא אריסטוטלי, אף שהשתמש בכלי החשיבה והמונחים של הפילוסוף הגדול.

הרמב"ם נחשב כרציונליסט מובהק. השכל הוא העיקר אצלו. המהות הייחודית של האדם היא

חכמתו, ובכך האדם דומה לא-להיו. יש לו חשיבה מופשטת, תכונה שאין לשום יצור אחר עלי אדמות. רוב חוקרי הרמב"ם נעצרו בהגדרה זו. השכל הוא בלעדי ואין עוד מלבדו כביכול. כמובן, גם א-להים מוגדר (עד כמה שניתן להגדירו) כחכם. ראייה לכך: מעשי ידיו שעליהם נאמר "כולם בחכמה עשית". הרמב"ם מסכים עם אריסטו שא-להים הוא חכם (לא ניכנס כאן לתורת התארים שהרמב"ם הביאה לשיא עומקה. התואר "חכם" כלפי הקב"ה הוא תואר שלילי. כלומר, הוא לא חסר דעת. וכן התואר "רוצה" משמעותו - שהוא לא אדיש וחסר שאיפה).

אולם לדעת הרב בלס הרמב"ם חלוק על אריסטו במהותה של חכמה זו. לדעת אריסטו החכמה הא-להית טבעה את חוקי הטבע, אולם זו חכמה עיוורת וחסרת רצון. חכמה זו אינה פעילה ואינה מתערבת בחיי האדם והעולם. היא חסרת רצון כלשהו. אלוהי אריסטו הוא הווייה שכלית קפואה ומאובנת, השקועה בעצמה ומנותקת מכל יצור. האריסטוטלים ראו ברצון חיסרון, שכן הרצון מבטא שאיפה לדבר שאיננו. עצם הרצון מעיד על חוסר. לא יתכן שהשלמות המוחלטת תחוש בחסרון כלשהו, ולכן לא יתכן שיש לה רצון כלשהו (עיי' כוזרי א, א). מכאן נבעה גם השקפתם שה' לא ברא את העולם, כביכול, כי בריאה משמעותה החלטה רצונית לחולל שינוי בטבע. היקום החומרי לדעתם הוא תוצאה טבעית של החכמה הא-להית הפאסיבית ולכן הוא נצחי כמו האלוהים.

הרמב"ם סוטה מאריסטו בנקודה זו, אולם רוב המחקרים ניסו למזער פער זה. לעומתם, מחברנו דווקא מבלטי עיקרון זה. זהו המוטיב המרכזי של הספר. האמונה בא-להים כבורא העולם (וזאת בניגוד לאריסטו!) מחייבת את האמונה בו כבעל רצון חופשי. חכמתו ורצונו מתמזגים כאן יחד. זו חכמה רצונית. א-להי הרמב"ם אינו אלוהי אריסטו אלא "א-להי אברהם" (במונח שטבע ריה"ל בכוזרי מאמר רביעי, ב). הוא הווייה דינמית, פעילה, בעלת רצון ויכולת. ה', שברא את העולם יש מאין, ייעד לו מטרה והוא מכוון את העולם לקראת תכליתו. א-להים אינו רק שלמות שכלית, אלא גם שלמות רצונית. הוא לא רק חכם אלא גם בעל מידות. לא רק החכמה פועלת בקיום העולם אלא גם הרצון. והרצון שואף להביא את העולם לתיקונו ושלמותו ולשם כך ההשגחה הא-להית פעילה, מכוונת, מצווה ומדריכה את האדם.

לאור האמור, גם צלם הא-להים שבאדם אינו החכמה הספקולטיבית, אלא החכמה הרצונית המוסרית. כלומר, הצלם אינו רק חכמה אלא גם רצון ומידות. שכלו של האדם נועד להשיג את האמת הא-להית, ולכן ייעודו של האדם הוא ליישם את עקרונות הצדק, המשפט והחסד כאן בארץ עלי אדמות. לשם כך נברא העולם והאדם (נשים לב לכך שהחכמה בספר משלי, הן הא-להית והן האנושית, היא החכמה המוסרית!).

ג. בזאת יתהלל המתהלל

מחברנו חוזר ומדגיש פעמים רבות ובצדק את הפסוק החותם את מורה הנבוכים, שהוא לדעתו תכליתו של הספר כולו:

כה אמר ה': אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגיבור בגבורתו, אל יתהלל עשיר בעשרו.

כי אם בזאת יתהלל המתהלל, השכל וידוע אותי כי אני ה' עושה חסד, משפט וצדקה בארץ,

כי באלה חפצתי, נאום ה'.

(ירמיהו ט, כב-כג)

מטרתה הסופית של הפילוסופיה הישראלית אינה "השכל וידוע אותי" דהיינו חכמה עקרה, גם אם היא עסוקה כולה בהשגת א-להים, אלא "עושה חסד משפט וצדקה בארץ", כלומר, שלמות מוסרית מעשית בחיי החברה הארציים. "כי באלה חפצתי" - החפץ הוא הרצון. ה' מדגיש את

הרצון כעומד מעל לחכמה. הרב בלס מדקדק יפה בלשון הרמב"ם האומר: "כוונתי שיצא מכם חסד, וצדקה ומשפט בארץ". החסד, המשפט והצדקה אינם רק תולדה של רצון ה' אלא הם הרצון הא-להי עצמו. ושאירת האדם להידמות לה' כוללת את השלמתו השכלית והמוסרית גם יחד. לכשתמצי לומר, כאן דואה הנשר הגדול במלוא מוטות כנפיו - האמונית (החכמה) וההלכתית (המעשה המוסרי). מורה הנבוכים ומשנה תורה הם תורה אחת! ספר המדע במשנה תורה עוסק באמונה וחלק ממורה הנבוכים (בעיקר נושא טעמי המצוות בח"ג) עוסק בהלכה. הרב בלס מקדיש לכך כמה פרקים מאלפים.

ד. עם ישראל וארץ ישראל

ומכאן למקומם של עם ישראל וארץ ישראל במסכת רעיונותיו של הרמב"ם. החוקרים החיצוניים מגמדים את מעמדם של העם והארץ במשנת הרמב"ם. לדעתם, הערכתו נתונה לכל מי שמשיג את א-להים, בין יהודי בין גוי. גם למקום אין משמעות. אין עדיפות למקום אחד על חברו. לעומתם, מוכיח הרב בלס שהפסוק האמור בירמיהו על החסד בארץ רומז על חשיבותם של העם ושל הארץ. יישומו של הרעיון בדבר הכרת ה' הנעלה יוכל להתבצע רק דרך הקיבוץ המדיני. ב"אומה שתדע את הא-להים (=בחכמה) ותעבדהו" (=בעשייה מוסרית). וממילא יש צורך במקום מסוים, מקום שהוא חומר נאות לקבלת הצורה השכלית הא-להית. לכשתמצי לומר, זוהי המשמעות של דברי חכמינו "כל הדר בארץ ישראל כמי שיש לו א-לוה". ואכן הרמב"ם הביא מימרה זאת להלכה (הלי מלכים ה, יב). ואולי זאת הסיבה שהרמב"ם לא מנה את מצוות הישיבה בארץ כמצוה מיוחדת במניין המצוות, אף שהיא מצוה גדולה גם לדעתו (עיי' הלכות מלכים שם, הלי י-יא), כי מצוה זו כלולה במצוות האמונה בה'.

ה. השגחה פרטית

נושא אחר, המסתעף מקודמו, הוא נושא ההשגחה הא-להית בעולם. מהגדרת ה' כא-להי הצדק מתחייבים השגחה וגמול על התנהגותם של בני האדם שנבראו לשם עשיית צדק ומשפט בארץ. אריסטו לשיטתו כופר בכך, והרמב"ם מצטט את דבריו:

כל מה שתראה מענייני בני אדם המתחלפים, יחשוב אריסטו שהוא במקרה גמור.

אולם הרמב"ם חולק עליו ואומר:

ואנחנו נאמין שכל אלו העניינים האנושים הם כפי הדין, והשם חלילה לו מעוול. וכן מכלל פינת תורת מרע"ה שהוא יתעלה לא יתכן עליו העוול בשום צד מן הצדדין, ושכל מה שיבוא לאדם מן הרעות והמכות או ישיגם מן הטובות לאיש אחד או לקהל, הכל הוא על צד הדין, והיותו ראוי במשפט הישר אשר אין עול בו כלל, ואפילו אם נכנס קוץ ביד אדם והוציאו מיד לא היה רק על צד העונש לו, ואלו השיג למעט הנאה היה גמול לו, וכל זה בדין, והוא אמרו עליו יתעלה כי כל דרכיו משפט.

אלא שדבריו של הרמב"ם עמומים, ולכאורה יש בהם סתירות. וזו הסתירה: הרמב"ם כותב במורה הנבוכים (ג, יז):

אני אאמין שההשגחה הא-להית אמנם היא בזה העולם התחתון, ר"ל מתחת גלגל הירח, באישי מין האדם לבד, וזה המין לבדו הוא אשר כל עניני אישיו ומה שישגים מטוב או רע נמשך אחר הדין, כמו שאמר כי כל דרכיו משפט, אבל שאר בעלי חיים וכל שכן הצמחים

וזולתם, דעתי בהן דעת אריסטו, לא אאמין כלל שזה העלה נפל בהשגחה בו, ולא שזה העכביש טרף זה הזבוב בגזרה מאת השם ורצונו האישי עתה, ולא זה הרוק אשר רקק אותו ראובן התנועע עד שנפל על זה היתוש במקום מיוחד והרגו בגזרת השם, ולא שזה הדג שחטף ובלע זאת התולעת מעל פני המים ברצון א-להי אישי, אבל אלו כולם אצלי במקרה גמור כמו שחושב אריסטו.

מקטע זה משמע שכל בני האדם, ורק הם, מושגחים. לעומת זאת בפרק יח מבואר שההשגחה על בני האדם היא סלקטיבית:

לא תהיה אם כן ההשגחה הא-להית בבני אדם כולם בשווה, אבל יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלמותם האנושי זה על זה, ולפי זה העיון יתחייב בהכרח שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאד ולפי מדרגותם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם... ואמנם הסכלים הממרים, כפי מה שחסרו מן השפע ההוא היה ענינם נבזה וסודרו בסדר שאר אישי מיני בעלי חיים, נמשל כבהמות נדמו...

הסתירה כפולה: הסתירה הראשונה היא, שמצד אחד כל בני האדם מושגחים, ומאידך ההשגחה היא סלקטיבית וחלה רק על בחירי המין האנושי, כשכל היתר נעזבים למקרה. סתירה נוספת קיימת בין פרקנו במו"נ, שלפיו יוצא שבעלי החיים אינם מושגחים, לעומת האמור בח"א (פרק מד) שהשגחתו כוללת כל מה שבארץ. וכן שם (פרק עב): מעשה הנהגתו השגחתו בכל חלק מחלקי העולם, ואפילו הדק הפחות.

מחברנו מיישב את הסתירות המדומות על ידי הנהגות הבאות:

1. בעיקרון, השגחת ה' חלה על כל אחד ואחד מבני המין האנושי. כל אדם נברא בצלם וראוי להשגחה. סטייתו של האדם מדרכו והתעלמותו מצלם הא-להים שבו מרחיקה אותו מה' ומונעת ממנו את ההשגחה הא-להית. (ניתן להוסיף: הסתלקותה של ההשגחה הא-להית מאדם או עם מסוימים היא עצמה סוג מסוים של השגחה. העלמת עין מכוונת מתופעות מסוימות אף היא השגחה²).

2. ובאשר להשגחה על בעלי החיים ויתר העצמים, אכן אין עליהם השגחה מכוונת. מכיוון שאינם יצורים תבוניים הם אינם ראויים להשגחה. אולם הרמב"ם עצמו אומר במו"נ (ח"ג פרק יז): אם טבעה הספינה ומה שבתוכה כמו שזכר ונפל הגג על מי שבבית, אם היה במקרה הגמור, לא היה ביאת האנשים בספינה ושבת האחרים בבית במקרה לפי דעתנו, אבל ברצון א-להי לפי הדין במשפטיו אשר לא יגיעו דעותינו לידיעת סדרם.

אמנם גלי הים נעים, עולים ויורדים בדרך כלל ללא השגחה פרטית מיוחדת, אלא על פי חוקי טבע קבועים. אולם אם נגזרה גזרה על אדם מסוים, הנמצא כרגע בספינה זו בלב ים, לצורך הטבעתו או הצלתו הגלים יסערו בהשגחה פרטית מיוחדת. למטרה זו גם בעלי החיים מושגחים. כגון, אם נגזרה גזרה על אדם שנחש יכישנו, או ששור יגחנו, ה' ישלח את הנחש או את השור לפגוע באדם. במקרה זה בעלי החיים מושגחים. השגחתם לא נועדה לשם עצמם אלא לשם

2. **הערת המערכת:** עיי' מאמרו של הרב שמואל אריאל "האם כל אירוע מכוון משמים (בירור בסוגיית ההשגחה)", 'צ'הר' כח, עמ' 37-40.

האדם³!

ראוי להסמיך לכאן את דברי הרמב"ם (הרב בלס לא הביא אותם משום מה, אף שהם מחזקים את הסברו) בהלי' תעניות (א, א-ג):

מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור. ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן. וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם. אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להידבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה צרות אחרות, הוא שכתוב בתורה "והלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי". כלומר, כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי. גם כאן רואים אנו את אחדות שיטתו של הרמב"ם בשתי כנפי הנשר שלו: ההגותית וההלכתית.

* * *

יש בספר 'מלפת צוף' פרקים עמוקים, המחייבים מאמץ אינטלקטואלי, אולם המאמץ בהחלט כדאי!

3. הערת המערכת: עיי' במאמרו של הרב שחר רחמני בגיליון זה, שהביא על כך את דברי הרב קוק זצ"ל (עין איה ברכות א, קסז; עולת ראיה א, רעה): "משורשי האמונה ויסודי החכמה הא-להית הוא לדעת, שאין דבר שנעשה בעולם ויש ממנו תוצאות לגורל האדם, המוסרי או החומרי, שנעשה במקרה". ועיי"ש בהרחבת הדין.